

EPISTOLARIJ NADBISKUPA MAFFEA VALLARESSA KAO VRELO ZA POVIJEST HRVATSKOGA HUMANIZMA

Darko Novaković

UDK: 821.163.42-6 : 262.12-05 Vallareso, M »14«

091.5

Izvorni znanstveni rad

Darko Novaković

Filozofski fakultet u Zagrebu

Z a g r e b

dnovakov@ffzg.hr

Prošlo je više od stoljeća otkako je crkveni povjesničar i arheolog don Luka Jelić (1864-1922) upozorio na važnost korespondencije Maffea Vallaressa (»*Regestum litterarum* zadarskoga nadbiskupa Mafeja Vallaressa«, *Starine JAZU XXIX*, Zagreb, 1898, str. 33-94). Iz opsežnoga kodeksa od 710 stranica koji se čuva u rimskoj Barberinskoj knjižnici (*Barb. lat.* 1809) Jelić je u cijelosti ili izvadcima objavio nešto više od petine pisama, uglavnom s prvih dvjestotinjak stranica. Jelić je s pravom Vallaressovu zbirku nazvao »zrcalom javnoga i privatnoga života u Dalmaciji za druge polovine petnaestoga vieka«. No začudo, usprkos takvoj nedvosmislenoj dijagnozi, domaća je historiografija, i kulturna i književna, za barberinski rukopis pokazala slabo zanimanje: ne samo što Jelićev pionirski posao nikada nije nastavljen, nego je i dobar dio objavljene građe ostao izvan svake znanstvene rasprave. Među 180 nadbiskupovih korespondenata nalaze se osobe iznimno važne za povijest ne samo zadarskoga nego i cjelokupnoga hrvatskog humanizma. Datirana pisma pokazuju raspon od punih triju desetljeća (1450-1479), ali neka od onih koja ne nose nadnevak zacijelo su nastala i prije 1450. Pogled na cjelinu zbirke otkriva trajan i dubok Vallaressov interes za *studia humanitatis*: ne samo što se sustavno zanima za rimske i grčke pisce (Homer, Diogen Laertije, Ciceron, Lukrecije, Horacije, Juvenal, Perzije, Plaut, Terencije) ili njihove antičke komentatore (Askonije Pedijan) nego i za vodeće suvremene filologe (Lorenzo Valla).

Ključne riječi: Maffeo Vallaresso, epistolografija, *studia humanitatis*, hrvatski humanizam, Lauro Quirini, Lorenzo Zane, Ivan Sobota

Bilo bi pretjerano reći da je zadarski nadbiskup Maffeo Vallaresso u hrvatskoj kulturnoj i političkoj historiografiji do sada bio nepoznanica. No neće biti pretjerano ako kažemo da je njegova golema pisana ostavština pobudila nerazmjerno slabo

zanimanje, imamo li na umu njegovu istaknutu, gotovo polustoljetnu ulogu u crkvenom i javnom životu Zadra.

Vallaressovo ime zatječemo u rukopisnim katalogima knjižnica u Bologni, Veneciji, San Daniele del Friuli, Vatikanu.¹ Najveći i nedvojbeno najvažniji kodeks s njegovim tekstovima nalazi se u Apostolskoj knjižnici, u poznatoj zbirci koju je oformio Francesco Barberini (1597-1679), nećak Urbana VIII. (*Barb. lat.* 1809 / XXIX 153/). Na taj rukopis, koji sadržava opsežnu nadbiskupovu korespondenciju, u Hrvata je prije više od stoljeća prvi upozorio zaslužni crkveni povjesničar i arheolog don Luka Jelić.² U svojem radu Jelić je – dijelom integralno, dijelom uz znatna kraćenja – objavio nešto više od petine pisama, i to mahom s prvih dvjestotinjak stranica. Bio je uvjeren da je Vallaressov pismovnik, kako ga je on zvao, »zrcalo javnoga i privatnoga života u Dalmaciji za druge polovine petnaestoga vieka«, pa ga je naumio objaviti u cijelosti.³ Iako je poživio još gotovo četvrt stoljeća, iz razloga o kojima možemo samo nagađati u tome nije uspio. Giuseppe Zippel objavio je tri pisma Vallaressu Šimuna Dubrovčanina, kapelana kardinala Pietra Barba, iz dana koji su neposredno prethodili Barbovu izboru za papu Pavla II.⁴ Dva Vallaressova pisma vezana uz oslobođenje modruškoga biskupa Nikole objavio je Giovanni Mercati, a u novije vrijeme i Mislav Elvis Lukšić.⁵

Formalni opis barberinskoga kodeksa dostupan je u kratkom predgovoru Jelićeve izdanju, koji je sada pretisnut i u Lukšićevoj studiji, a detaljniji – iako ne i iscrpan – popis adresata i korespondenata zatječemo u Kristellerovu priručniku.⁶ Kako najavljuje naslov, u ovoj zgodi ograničit ćemo se samo na onaj dio epistolarija koji ilustrira širenje *studia humanitatis* na istočnoj jadranskoj obali, i to na nekoliko primjera.

O Vallaressovu životu prije dolaska u Zadar postoji malo pouzdanih vijesti. Na temelju datacije njegova mladenačkoga spisa o gramatici, koji pouzdano potječe iz 1432, nagađa se da je bio rođen oko 1415. Prije nego što je postao zadarski nadbiskup, obnašao je čast kretskega i treviškoga kanonika (1445) i apostolskog protonotara (1449). Zadarskim nadbiskupom postaje u ljetu 1450. i na tom položaju

¹ Bologna, Biblioteca Universitaria ms. 2948 (Miscellanea Tioli), vol. 14, vol. 25; Museo civico Correr, Fondo Cicogna, vol. V, 59 (3144); Biblioteca Civica Guarnieriana ms. 28; Vat. lat. 5220, Vat. lat. 7949, Vat. lat. 9070; usp. P. O. K r i s t e l l e r, *Iter Italicum I-VI*, London - Leiden, 1963-1992.

² »*Regestum litterarum* zadarskoga nadbiskupa Mafeja Vallaressa (1449-1496 god.)«, *Starine JAZU XXIX*, Zagreb, 1898, str. 33-94.

³ L. J e l i ć, nav. dj., str. 34.

⁴ Usp. G. Z i p p e l, *Le Vite di Paolo II di Gaspare da Verona e Michele Canensi: Rerum italicarum scriptores*, nuova edizione, III,16, Città di Castello, 1904, str. 179-181.

⁵ Usp. G. M e r c a t i, »Notizie varie sopra Niccolò Modrussense«, *La Bibliofilia*, Firenze, 26 (1925), sv. 12, str. 360-361; M. E. L u k š i ć, »Zatočeništvo Nikole Modruškoga kod Krbavskih knezova g. 1462.«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 42 (2000), str. 127-128 i 132-133.

⁶ P. O. K r i s t e l l e r, nav. dj., sv. II, London-Leiden, 1967, str. 460-461.

ostaje do kraja života.⁷ Iako se kao godine smrti spominju 1495. (npr. Gamsova *Series episcoporum*) i 1496. (poznate Cicognine *Iscrizioni*; odatle zacijelo i u Jelićevu naslovu), vjerodostojni *shedario Garampi* nedvosmisleno pokazuje da se to zbilo krajem 1494. Naime, 19. prosinca te godine spominje se *provisio Iadrensis ecclesie vacantis per obitum*, i to u osobi sufragana, osorskoga biskupa Ivana.⁸

U Vallaressovoj korespondenciji kao adresate zatječemo vrlo poznate osobe, poput Ermolaa Barbara Starijeg (1410-1471), Francesca Barbara (1390-1454), Marca (1420-1491), Niccolò (1420-1462), Paola (1416-1462) i Pietra Barba (budućega pape Pavla II., 1417-1471), Candiana Bollanija (1413-1478), Fantina Dandola (1379-1459), Domenica de' Domenichi (1416-1478) – da se ilustracije radi ograničimo samo na prva četiri slova abecede. Od toga mnoštva zvučnih imena za ovu prigodu izabiremo samo dva talijanska Vallarossova korespondenta i jednog hrvatskog: to su Mlečani Lauro Quirini i Lorenzo Zane te Trogiranin Ivan Sobota.

1.

Lauro Quirini, nešto mlađi od Vallaressa (rođen oko 1420) jedan je od najistaknutijih mletačkih humanista sredine Quattrocenta; impulzivne naravi, poznat je, između ostaloga, i po polemikama s Leonardom Brunijem, Lorenzom Vallom, ali i Vallinim ljutim protivnikom Poggiom Bracciolinijem. Krajem četrdesetih godina predavao je u Veneciji Aristotelovu etiku; od 1452. do smrti (oko 1475-1479) proboravio je na Kreti, prikupljajući marljivo rukopise antičkih i bizantskih autora.⁹

Quirinijevo ime susreće se prvi put već pri samom početku kodeksa: u 20. pismu, datiranom 12. rujna 1451, Vallaresso moli Quirinija da mu vrati posuđene kodekse: komentare Akrona i Lukrecija Kornuta uz Perzija, a sam mu po bratu šalje Diogena Laertija (*Barb. lat.* 1809, str. 21-22).¹⁰ Usprkos višestrukom počasnem oslovljavanju (*clarissime ingenuarum artium doctor ac iuris interpres eximie, uti frater optime*), ton pisma nije osobito srdačan: iz njega jasno izviruje Vallarossova zabrinutost za sudbinu dragocjenih rukopisa. Osobito je vrijedno pozornosti da

⁷ Za sažet životopis i skromnu sekundarnu literaturu usp. M. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton, 1986, str. 441-443.

⁸ Usp. J. N e r a l i ć, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u Tajnom vatican-skom arhivu od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća: Schedario Garampi*, sv. I, Zagreb, 2000, str. 376.

⁹ Za detaljnu Quirinijevu biografiju i bibliografiju usp. *Lauro Quirini umanista*. Studi e testi a cura di Konrad Krautter et al., Firenze, 1977.

¹⁰ Objavljeno u J e l i ć a, nav. dj., str. 43, s nepreciznim čitanjem, kao da je riječ i o Perzijevu izvorniku: *Lucretium Cornutum et Persium*, umjesto *ad Persium*.

Vallaresso potražuje *komentare*, a ne primarne tekstove. Akron (Helenije Akron) komentator je Horacijev iz 2. ili 3. stoljeća poslije Krista, čije je izvorno djelo izgubljeno, no njegovo se ime upravo od petnaestoga stoljeća pojavljuje na rukopisima koji objedinjuju raznorodnu antičku interpretativnu građu uz Horacija (odatle u modernoj filologiji naziv Pseudo-Akron). Lukrecije Kornut tobožnji je antički komentator satiričara Perzija; sam *Commentum Cornuti* inače potječe iz 9. stoljeća. Vallaresso se, dakle, već na početku epistolarija otkriva kao iznimno obaviješten ljubitelj starine: po naravi stvari, za komentarima poseže onaj koji se već temeljito pozabavio predloškom i pokušava si olakšati njegovo razumijevanje.

Čini se da primopredaja nije uspjela, jer se u pismu od 3. listopada iste godine (br. 24, str. 26-28) Vallaresso žali kako mu Quirini već na tri pisma nije otpisao te ga optužuje da njegove rukopise drži kao okovane (*quasi quibusdam compedibus vincitos*). U nastavku otkriva i vjerojatni razlog za Quirinijevo odugovlačenje: prijatelj se po svoj prilici oglušuje o pozive zato što očekuje povratak vlastitih rukopisa. Stoga ga Vallaresso moli da kao znak dobre volje vrati barem jedan od posuđenih kodeksa.¹¹

O kojim je tekstovima riječ doznajemo nakon gotovo 260 stranica epistolarija. Prvo se početkom siječnja 1452. oglasio Quirini kratkim pismom kojim potvrđuje da je poslao Lukrecija (Kornuta), a od Vallaressa traži povratak Donatovih komentara jer namjerava otputovati na Kretu (br. 280, str. 283).

Vallaresso je otpisao opširno 16. veljače, ovaj put izrazito srdačno, s puno kurtoaznih formula (br. 287, str. 292-293). Ponovno se ispostavlja da su se dvojica humanista specijalizirala za antičke tumače: Vallaresso šalje Quiriniju Viktorinove komentare *In artem veterem* (riječ je o gramatičaru iz 4. st.; *Ars vetus* srednjovjekovni je naziv za Ciceronovo djelo *De inventione*). Ponovno podsjeća na svojega Lukrecija, kojega da žele vidjeti i neki njegovi prijatelji, ljubitelji starine. Slijede manje dobre vijesti za Quirinija: ne može mu još vratiti komentare uz Juvenala ni Askonija Pedijana (komentatora Ciceronova) jer nisu prepisani; čim prepisivač bude gotov i oni će »na moju zapovijed bez dvojbe poletjeti u naručaj svojega prvog gospodara«. ¹² Na kraju moli Quirinija da izvidi je li točna vijest da je Lorenzo Valla napisao komentar uz Ciceronove govore i Kvintilijanove deklamacije.

Zadarski se nadbiskup očito teško rastajao od posuđenih kodeksa. Iz pisma poslanog 28. rujna 1453. (br. 299, str. 304) doznajemo da se Askonije Pedijan, doduše, vratio u naručaj svojega vlasnika, ali ne i Donatov komentar uz Terencijeva *Eunuha*, koji ni nakon više od sedam mjeseci nije bio prepisan.¹³ Donat je glavna

¹¹ Parcijalno objavljeno u *J e l i ć a*, nav. dj., ponovno s indikativnom omaškom: *Acronem seu Lucretium Cornutum* umjesto *Acronem et ...* (str. 43).

¹² *Ubi primum a libratario expediti fuerint, ad primi heri complexus procul dubio me iubente confugient* (str. 293).

¹³ Objavljeno u *J e l i ć a*, nav. dj., str. 299, s krupnim previdima (*pediarium* umjesto *Pedianum*; *eundem T.* umjesto *Eunuchum T[erenti]*).

tema i u posljednjem pismu iz ove korespondencije, datiranom 29. prosinca 1453. (br. 311, str. 314-315). Vallaresso se ispričava zbog toga što je prekomjerno zadržao Quirinijev kodeks. S jedne ga je strane na takvu slobodu ponukalo prisno prijateljstvo, no pravi je razlog, kaže, bio u tome što nije pouzdano znao je li Quirini na Kreti, pa je tako »dragocjeni spomenik starine odlučio zadržati kod sebe, kao u kakvoj sigurnoj luci, radije nego da ga nepromišljeno prepusti pogiblima pučine«.¹⁴

2.

Ako nam dopisivanje s Quirinijem na samom početku mandata predstavlja Vallaressa kao filološki obrazovana prelata i strastvena kolekcionara, razmjena pisama sa splitskim nadbiskupom pokazuje njegov puni humanistički profil.

Lorenzo Zane petnaestak je godina mlađi od Vallaressa, rođen 1429; bio je učenik Lorenza Valle. Zahvaljujući rodbinskoj bliskosti s papama Grgurom XII. i Eugenijem IV. strelovito se penjao u crkvenoj hijerarhiji pa je s 23 godine, 1452, postao splitskim nadbiskupom. Na tom je položaju ostao 21 godinu, do 1473, iako je nadbiskupiju morao napustiti deset godina prije jer ga je mletačka vlast 1463. zbog izrazite nepopularnosti opozvala i zabranila mu povratak u Split na deset godina; razloge za nepopularnost možda valja tražiti i u tome što je svoje nadbiskupsko sjedište prvi put posjetio tek pet godina nakon imenovanja. Svoju neomiljelost u Mletcima Zane je višestruko kompenzirao utjecajnim položajima u Rimu, gdje je za kuriju obavljao raznolike važne administrativne, diplomatske, pa i vojne poslove. Godine 1473. imenovan je antiohijskim patrijarhom i biskupom Trevisa, 1478. biskupom Brescie, gdje se našao usred golema političkog skandala: zbog odavanja državne tajne protjeran je iz Brescie i svih mletačkih teritorija. Umro je u listopadu 1484, dakle deset godina prije Vallaressa.¹⁵

Lorenzo Zane pojavljuje se kao naslovnik ili pošiljalac 34 pisma u Vallaressovoj zbirci.¹⁶ Očuvani dio korespondencije započinje Vallaressovim pismom upućenim iz Zadra 5. veljače 1456, koje u epistolariju zauzima tek 343. mjesto pa se zbog

¹⁴ ... *tam preciosum antiquitatis monumentum apud me quasi in quadam tuta retinere / statione quam inconsulte pelagi committere periculo* (str. 314-315).

¹⁵ Za život i djela usp. R. W e i s s, »Lorenzo Zane arcivescovo di Spalato e governatore di Cesena«, *Studi romagnoli* 16, 1965, str. 163-169; M. K i n g, nav. dj., str. 446-447.

¹⁶ To su: br. 101, str. 83-84; 132, str. 109; 134, str. 110; 141, str. 114-116; 142, str. 116-118; 153, str. 125-127; 154, str. 127-129; 156, str. 129-133; 157, str. 133-136; 158, str. 136-137; 164, str. 144-145; 166, str. 145-147; 168, str. 148-150; 169, str. 150-151; 172, str. 156-157; 254, str. 254-255; 343, str. 344; 367, str. 365-366; 374, str. 376-378; 375, str. 378-382; 376, str. 382-386; 377, str. 386-388; 378, str. 388-391; 385, str. 399-402; 402, str. 420-421; 403, str. 421; 420, 441-443; 430, str. 475-478; 460, str. 519-520; 475, str. 544-545; 496, str. 584-586; 498, str. 586-590; 499, str. 590-591; 500, str. 591-593 (kurzivom su označeni brojevi pisama kojima je autor Zane).

toga i ne nalazi u Jelićevu izdanju. Vallaresso čestita Zani na sretnom dolasku u Osor i želi sretan nastavak puta za Veneciju. Iz toga pisma, kao i onoga koje je Vallaresso Zani uputio u Veneciju 14. ožujka 1456, vidljivo je da su dva dalmatinska pastira i prije izmjenjivala poruke jer Vallaresso zahvaljuje Zani na obećanju da će mu redovno pisati o novinama u crkvenom i političkom životu Republike.¹⁷ Pisma otkrivaju jednu od važnih tematskih vertikala u njihovoj korespondenciji: onaj od dvojice prelata koji se bude nalazio na Apeninskom poluotoku držat će svojom dužnošću da kolegi proslijedi sve relevantne obavijesti. Nakon nešto više od mjesec dana, 22. travnja 1456, Vallaresso je ponovno pisao Zani o zadarskim novostima: i to je pismo u zbirci izgubilo svoj prirodni vremenski slijed i zatječe se tek pod brojem 254.

Izmjena kratkih pisama u lipnju odnosno listopadu 1457. otkriva još jednu, očekivanu dimenziju Vallaressova i Zanina dopisivanja: obavljanje rutinskih administrativnih poslova.¹⁸ Stil je, dakako, prilagođen sadržaju, pa Zane i otvoreno priznaje da piše *festinatissimo calamo*. Iz iste godine potječe još jedno Vallaressovo pismo, koje je također zbog svojeg pomaknutog smještaja ostalo izvan Jelićeva izbora. Riječ je o br. 367 od 8. listopada 1457, u kojem se jasno otkriva da je za dvojicu korespondenata pisanje pisama i umijeće i užitek. U nabujaloj kurtoznosti Vallaresso hvali Zaninu epistolografsku vještinu pred kojom se, navodno, njegova neukost dragovoljno sklanja (... *elloquentię luculentissimarum litterarum tuarum, quarum subtilitati et elegantię nostra pinguis Minerva cedere non respuit*).¹⁹

U sljedećem pismu koje nam je dostupno u zbirci, datiranom 8. siječnja 1458. u Zadru, Vallaresso se ispričava Zani zbog toga što mu još nije odgovorio na pismo s početka rujna i izražava radost zbog toga što je Zane nakon vremenskih neprilika ipak dospio u Anconu i potom proslijedio za Rim.²⁰ Neformalni karakter pisma očituje se u evociranju šaljivih zgoda, poput akrobatskoga hvatanja zeca na zadarskoj rivi, ili u pseudoznanstvenom zadirkivanju na račun splitskoga biskupa, koji – prema Vallaresso – nije pristao na željenom mjestu jer se »luka pobojala prihvatiti brod, što nije nimalo čudno, s obzirom na to da se niže počelo strahom opire nadolasku više sile«. ²¹ Povišena stilska elaboriranost otkriva se na različitim razinama – od osviještene porabe arhaizama do pojačanog figuralnog ukrasa – no najuočljivija je u završnom dijelu pisma gdje se Zanine neprilike s iskrcavanjem na zapadnu obalu Jadrana tumače pozivanjem na sličnu nezgodu proslavljenoga antičkog vojskovođe. Vallaresso, naime – bez imenovanja izvora – citira dio iz Svetonijeva životopisa Julija Cezara, u kojem se govori o tome kako se Cezar na afričkoj obali spotaknuo pri izlasku s broda. Da bi popravio dojam i loš predznak preokrenuo u dobar, Cezar je navodno uskliknuo: »Imam te, Afriko!« (Suet. *Div.*

¹⁷ Br. 101; otisnuto u J e l i ć a, nav. dj., str. 58.

¹⁸ Br. 132, 134; otisnuto u J e l i ć a, nav. dj., str. 65-66.

¹⁹ *Barb. lat.* 1809, str. 366.

²⁰ Br. 141; otisnuto u J e l i ć a, nav. dj., str. 67-68.

²¹ J e l i ć, nav. dj., str. 68.

lul. 59,1). Osim što dodatno potvrđuje impresivan raspon Vallaressove antičke lektire, ovo mjesto najavljuje slične citatne postupke u nastavku korespondencije.

Zanine *responsivę ad superiores* napisane u Rimu 28. veljače 1458. prepune su hvale za Vallaressovo pismo (*grateę ... iocundeę ... tuę litterę, amoris, officii, eruditionis, elegantię pleneę*), koju dodatno ističe topos skromnosti kad je riječ o vlastitu uratku (*meę /sc. litterę/ ruditatem quandam atque barbariem sapiunt*).²² No iz truda koji je uložen u jezično oblikovanje vidljivo je da Zane dopisivanje, baš kao i Vallaresso, shvaća kao svojevrsnu stilsku vježbu, pa i stilsko nadmetanje.²³

Da antički citati mogu poslužiti ne samo kao ornament nego i kao argument, vidljivo je iz sljedećega para pisama.²⁴ Riječ je o unutarcrkvenom sporu u čijem je središtu Zanin vikar Toma, kojemu je Vallaresso bio oduzeo neku nadarbinu. Zane se obratio pismom u kojem svoje razočaranje i nevjericu obilno potkrepljuje raznolikim navodima iz rimskih autora. Tako već iz samoga uvoda doznajemo da je i on, poput Quirinija i Vallaressa, dobro proučio i Terencija i njegova komentatora Donata. Latinska fraza kojom splitski biskup izražava želju da se zlo ne obje o njegovu već o Vallaressovu glavu (*nolim in me huiusmodi fabam cudas sed in te ipsum*) potječe iz Terencijeva *Eunuha* i u cjelini antičke latinštine ne zatječe se nigdje drugdje (*Eun.* 381: *at enim in me istaec cudetur faba*). Prizivanje na snagu prijateljstva osnaženo je podsjećanjem na mjesto iz Ciceronova govora za Gneja Plancija (*Vult namque Tullius noster nullam vitę iucunditatem esse sublatis amicis: quae potest esse vitae iucunditas sublatis amicitiiis* – Cic. *Planc.* 80). Poput Vallaressa, i Zane je dobro proučio satiričara Perzija (*si litteras meas ... intus, et ut dicitur, in cute intellexisti: usp. Pers.* 3,30). Za kraj je ostavio citat iz Senekinih *Pisama Luciliju*: »Ako želiš biti ljubljjen, ljubi«. *Hoc te facturum Crantor philosophus persuadet, qui ... amatorium nobis in amoris armentario sine medicamine, sine herbis, sine ullius veneficae carmine commostravit: 'Si vis', inquit, 'amari, ama.'*²⁵ Poznato antičko geslo koje podsjeća na uzajamnost prijateljstva – u Zaninu predlošku pripisano Krantoru, u modernim izdanjima Hekatonu (*Sen. Epist. Luc.* 9,6) – splitski nadbiskup nije samo kao krunski dokaz sačuvao za posljednje retke pisma već ga je radi dojmljivosti i dokitio aliteracijskim dodacima. Ondje gdje danas u Seneke čitamo jednostavno o ljubavnom napitku bez ljekarija (*amatorium sine medicamento*), u Zane stoji kudikamo razvedenije *amatorium in amoris armentario...*

Na ozbiljne optužbe Vallaresso je ozbiljno odgovorio, pozivajući se na Bibliju (*Tb* 3.13), kanonsko pravo (*Liber extra*, III, 4: *De clericis non residentibus*), ali i

²² Br. 142; otisnuto u Jelića, nav. dj., str. 68-69.

²³ Usp. npr.: *mente percipio, oculis video, manibus teneo*, Jelić, nav. dj. 68.

²⁴ I ta pisma remete kronološki red, ali je teško bez dodatnih istraživanja ustanoviti je li riječ o jednoj ili više prepisivačevih omašaka u datiranju (samo godina, samo mjesec ili i jedno i drugo?). Pismo br. 156 datirano je 19. kolovoza 1457. (!), a Vallaressov odgovor na nj (br. 157) 1. kolovoza (!) 1457. Oba se pisma nalaze u Jelića, nav. dj., str. 72-75.

²⁵ Kod Jelića previdom stoji: *Cato* umjesto *Crantor*; nav. dj. str. 74.

jedan poganski antički egzempl, onaj o Katonu kojega su mnogi bili tužili, ali nitko nije uspio dobiti presudu protiv njega.²⁶ Pismo koje u zbirci neposredno slijedi potječe također od Vallaressa (158, od 12. travnja 1458) i ne pokazuje ni najmanjega traga ljutnje.²⁷ Nešto predbacivanja može se iščitati iz Vallarossova pisma odaslana iz Venecije 4. srpnja iste godine, koje je također dospjelo u drugu polovicu zbirke i do sada ostalo neobjavljeno (br. 374): iako mu Zane duguje odgovor na više pisama, zadarski nadbiskup čvrsto obećava da ga to neće pokolebati te će nastaviti »sastavljati hrpe, štoviše nasipe pisama« i tako napokon natjerati splitskoga kolegu da prizna poraz (str. 347). Prekidu redovne komunikacije zacijelo je pridonijelo i to što se Zane u međuvremenu nalazio u Rimu, kako doznajemo iz njegova kratkog pisma od 30. rujna 1458. (br. 164). Ton je izrazito prislan, pa tako u pismu nema ni riječi o izboru novoga pape Pija II., od čega je protekao tek mjesec i pol, ali zato Zane podsjeća Vallaressa na obećanje da će ga posjetiti u Splitu. Vallaresso je poziv očigledno prihvatio, kako svjedoči Zanino pismo od 18. listopada 1458. (br. 166), iz kojega je vidljivo da gosta očekuje u Splitu još prije početka studenoga.²⁸ U srdačnu pozivnicu splitski je nadbiskup u posljednjem od spomenutih pisama, na tragu svojih višestruko očitovanih interesa, uspio uplesti sentenciozni citat iz Cicerona o tome kako je teško istinsku ljubav razlučiti od hinjene. Indikativno je da se u ovoj zgodi Zane poslužio žanrovski istovjetnim antičkim tekstom – jednim od Ciceronovih pisama, koja je očigledno smatrao riznicom formula u koju ne samo da je dopušteno, nego i poželjno posegnuti.²⁹

Zanino pismo od 26. studenoga 1458. otkriva da je Vallaresso doista boravio u Splitu, ali i nenadano oputovao. Iz njega doznajemo i to da je dopisivanje za splitskoga duhovnoga pastira lijek protiv »tromosti i nedostojne dokolice«, te da bi rado prihvatio bilo kakav epistolarni izazov, šaljiv ili ozbiljan.³⁰ Da se prilikom posjeta razgovaralo i o razmjeni rukopisa, vidljivo je iz kraja pisma, gdje Zane potvrđuje da je dobio obećane knjige i zbog toga izražava zadarskomu nadbiskupu »vječnu zahvalnost: obećavam da ću biti njihov vjerni čuvar i da ću ih što je češće moguće slušati dok govore. Naime, učitelj Valla traži od nas da slušamo dok čitamo i da govorimo dok pišemo.«³¹ Vallarossove *responsivae*, datirane 7. prosinca 1458. u Zadru, ravnomjerno su podijeljene između uvodne afektirane skromnosti

²⁶ Po svoj prilici Vallaressu je kao izvor poslužio Plutarhov *Životopis Katona* 15,4.

²⁷ Otisnuto u Jelčića, nav. dj., str. 75-76.

²⁸ Oba pisma u Jelčića, nav. dj., str. 77-79.

²⁹ Usp. L. Jelčić, nav. dj., str. 78: *Nam etsi non facile diiudicatur amor verus et fictus, tamen, ut quasi aurum igni, sic benevolentia tua erga me hoc tempore perspici potest* i Cic. *Ad fam.* 9,16: *tametsi non facile diiudicatur amor verus et fictus, nisi aliquod incidat eiusmodi tempus, ut, quasi aurum igni, sic benevolentia fidelis periculo aliquo perspici possit, cetera sunt signa communia.*

³⁰ Usp. L. Jelčić, nav. dj., str. 79: *... lacessas me aliquo litterarum genere, sive iocosus sive gravi.*

³¹ Usp. L. Jelčić, nav. dj., str. 80.

i raznolikih šturih obavijesti u dodatku koji slijedi; na razini izraza ponovno je upadljiv utjecaj lektire Terencijeva *Eunuha*.³²

Za dvojicu humanista očigledno je vrijedilo pravilo da posebno važna, afektivno bogata pisma ne smiju ostati bez odgovora, ma koliko on kasnio. Tako je Zane na Vallaressoovo pismo iz srpnja odgovorio nakon punih pet mjeseci, 8. prosinca 1458, i to pošto se s njim u međuvremenu – kako smo vidjeli – uredno dopisivao o drugim temama i osobno ga ugostio u svojem nadbiskupskom sjedištu (br. 375). Ni to pismo, kao ni sljedeća tri koja su s njim u najtješnjoj vezi, do sada nije bilo publicirano. U svojem odgovoru Zane je na bujnu vojničku metaforiku Vallaressa uzvratio istom mjerom, služeći se i istovjetnom topikom skromnosti: i on, poput Vallaressa, u epistolografskom umijeću priznaje poraz, ali ne priznaje poraz u ljubavi. Tu je od običnoga vojnika, preko plaćenika i prefekta napredovao do vrhovnoga zapovjednika; tako je revan čuvar ljubavi da »ni jednoga od onih koje je zatvorio u svojoj sobi ljubavi nikada ne pušta van; štoviše, ako pokušaju razvaliti tamnicu, na vrata im navaljuje takav zasun da nema straha ni od snažnoga razbijača«. ³³ Ono što modernom čitaocu može djelovati kao slikovnost na granici dobra ukusa zapravo je zamršena intertekstualna igra u kojoj Zane rječnikom rimskih komediografa provjerava filološki senzibilitet sugovornika: [*h*]ostio *pessulum obdo* doslovan je navod iz Terencijeva *Eunuha* (603), a *calcitro* (»razbijač nogom«) kao ozbiljna prijetnja vratima javlja se prvi i jedini put u Plauta (*Asin.* 391). To ni izdaleka nije kraj lektirnim provokacijama u Zaninu pismu: uz primjere iz drevne rimske prošlosti, koji zacijelo potječu iz povjesničara Livija, u završni je pozdrav uvrstio citat iz Horacija nazvavši Vallaressa »polovicom svoje duše«. ³⁴

Vallaresso se potrudio da se pokaže doraslim tomu učenom izazovu pa je već u četvrtom retku svojega odgovora (br. 376, od 12. siječnja 1459) vlastitu nelagodu zbog neažurna otpisivanja opravdao parafrazom jednoga Juvenalova stiha. ³⁵ Kao što se Zane prije nekoliko mjeseci pozvao na Ciceronovu sentenciju o pravoj i lažnoj ljubavi iz epistolarne zbirke *Ad familiares*, tako se i Vallaresso poslužio istim izvorom da bi na nadvremenskoj razini potkrijepio tvrdnju kako je najugodnija ona pohvala koja stiže od ljudi koji su i sami zaslužili pohvale. ³⁶ I zadarski nadbiskup želi pokazati da je pomno čitao Livija, kako otkriva uzgredna opaska o ulozi Scipiona Nazike u uvođenju kulta Cibebe u Rim. ³⁷ No udarni dio njegova pisma

³² Usp. L. J e l i ć, nav. dj., str. 80: *Quis sum ego homuncio?* i Ter. *Eun.* 591.

³³ *Quos clusi in amoris conclavi meo, nunquam eorum aliquem ego recludo, quin immo custodiam effringere conantibus tantum hostio pessulum obdo ut ne calcitronem timeat ingentem;* Barb. lat. 1809, str. 380.

³⁴ Usp. Barb. lat. 1809, str. 382: *Vale, domine, et animę meę dimidium* i Hor. *Carm.* 1,3,8.

³⁵ Usp. Barb. lat. 1809, str. 382: ... *et paleam tanquam rhetor dicturus ad aram Lugdunensem* i Iuv. 1,44.

³⁶ Usp. Barb. lat. 1809, str. 383: *Ea est enim profecto iocundissima laus, ut ait M. Cicero, quę ab iis profiscitur qui ipsi in laudem [!] et sunt et vixerunt* i Cic. *Ad fam.* 15,6.

³⁷ Usp. Barb. lat. 1809, str. 385 i Liv. 29,14.

usredotočen je na parafrazu mitske priče o Perzeju i Gorgoni kojom se služi da bi pobio Zanin ekskurz o nepobjedivosti u ljubavi i tu povlasticu rezervirao za sebe.

Zane se oglasio kraćim, slično strukturiranim pismom 17. veljače 1459, pisanim ponovno *festinanti calamo* (br. 172). Amalgamski spoj kršćanskih i poganskih antičkih izvora otkriva se već na samom početku u kojem poslovični izraz zabilježen u apostola Pavla (*Sic pugno quasi aerem verberans*: 1 Cor 9,26) Zane – svjesno ili nesvjesno – prevodi u »klasičniju« latiništinu (*aerem pugnus percutere*), po svoj prilici zahvaljujući posredovanju sv. Jeronima.³⁸ U nastavku prihvaća alegorijsku natuknicu o Perzeju pa uz Atenin štit, koji je spomenuo već i Vallaresso, kao prvobitna vlasnika Perzejeva mača imenuje Herma, koji u Vallaressovu pismu nije izrijekom spomenut. Slijedi odulja parafraza programatskih Perzijevih stihova iz prologa njegove zbirke koja pokazuje da je i Zane, poput Vallaressa, pomno proučavao komentar uz toga teško proničnog rimskog satiričara.³⁹

Vallaresso se u međuvremeno oglasio (br. 377 od 13. 2. 1459) otkrivajući da su dvojica dalmatinskih nadbiskupa namjeravala zajedno poći na koncil koji je u Mantovi sazvao novoizabrani papa s ciljem da pokrene protutursku vojnu. Pismo se zacijelo mimoišlo s netom spomenutim Zaninim odgovorom, ali je drugo pismo s kraja veljače očito u pravo vrijeme dospjelo do splitskoga pastira (br. 385 od 28. veljače 1459). U njemu se – prema najboljoj tradiciji antičkih epistolografa – razrađuju korespondentove tematske natuknice pa se, uz mitski Perzejev Paladin štit, ponovno javlja programatski stih satiričara Perzija o Pegazovoj Hipokreni, izvoru Muza, koji se u izvorniku podrugljivo naziva »kljusetovim vrelom«. Ta duga, kurtoazna priča *de fonte caballino* završava polušaljivim savjetom Zani da se umjesto vodom liječi vinom, pri čemu je glavni jamac djelotvornosti recepta rimski klasik Kvint Horacije Flak.⁴⁰

Splitski nadbiskup oglasio se početkom travnja (br. 378, od 5. 4. 1459). Po mnogočemu to pismo zaslužuje posebnu pozornost. Zane je, priznaje, propustio odgovoriti na tri u međuvremenu prispjela pisma.

Što da ti sada odgovorim, najčasniji poglavaru? Ili kojim da riječima opravdam ovo svoje kašnjenje? Da sam bio zauzet? Ali koja bi to zauzetost mogla biti a da ne bih imao prilike odgovoriti? Da sam te zaboravio? Ali kako bih to mogao bilo ja učiniti bilo ti povjerovati? Da sam se malo otuđio? Zazivam Boga za svjedoka da si mi ti najdraži, iz dana u dan sve draži! Pa što je onda

³⁸ Usp. L. Jelić, nav. dj., str. 81, i Hieron. *Adv. Rufin.* 1,15.

³⁹ Usp. L. Jelić, nav. dj., str. 81, i Pers. 1-2. Jelić uz jednu manju omašku vjerno prenosi tekst vatikanskoga kodeksa, ali bi u odlomku jedno mjesto zacijelo trebalo emendirati: *Conabor tamen aliquando de fonte pedis percussione natum* [sic, pro: nato] *bibere seu labra humidare, quominus cum in campum descendero* [u Jelića: *discendero*], *videar somniasse in Citherone et Elicone montibus*.

⁴⁰ Usp. *Barb. lat.* 1809, str. 400, i Hor. *Carm.* 3,21,11-12.

bio razlog? Da kažem? Dobro, reći ću: baš ništa, osim opuštena života, u dokolici, predana znanstvenom radu!⁴¹

U moralističkoj se prosudbi takvo otvoreno priznanje još pogoršava činjenicom da *archiepiscopus Spalatensis*, u turbulentnim vremenima ne samo za njegovu nadbiskupiju nego i za cijelu Crkvu, svoj mir među knjigama ne traži u nadbiskupskoj palači, nego u izdvojenom sustipanskom samostanu, koji prema vlastitim riječima doživljava kao ladanje (*tanquam ruri deditus*). U nastavku pisma, kojemu po ispovjednoj izravnosti nema premca u ostatku korespondencije, Zane kao svojega antičkog prethodnika navodi Plinija Mlađega, koji je i u lovu, čekajući divljač, nešto smišljao i bilježio.⁴² Tako ni on, tvrdi, u najraznolikijim životnim aktivnostima – poput šetnje, odmora ili uređivanja parka – ni časa ne ostavlja po strani tekstove, nego svakodnevno nešto čita, piše i pravi bilješke.⁴³ No splitski metropolit pri tome nema iluzija o vlastitoj izvornosti pa se ponovno apologetski utječe citatu iz Terencijeva *Eunuha*: »No, nema te riječi koja već prije nije bila izrečena!«⁴⁴

Do sljedeće posvjedočene razmjene pisama proteći će gotovo cijela godina. Početkom ožujka 1460. prvo se Zane iz Venecije obratio kratkom porukom Vallaressu, a ovaj mu je nakon dva dana odgovorio iz Padove (br. 402-403, od 8, odnosno 10. ožujka 1460). O poslovnom karakteru pisama najbolje govore marginalne bilješke: *litterę breves et credentiales* uz prvo, šturo *credentiales* uz drugo. Na izmaku ljeta javio se Vallaresso ispričavajući se za dugu šutnju raznolikim problemima koje je zatekao nakon povratka (br. 420, od 9. rujna 1460).⁴⁵ Iz njegovih zagonetnih formulacija ne može se jednoznačno iščitati o čemu je sve bila riječ pa je, i sam svjestan toga, na kraju obećao Zani da će o podrobnostima raspraviti u četiri oka, bilo u Zadru, bilo u Splitu. No ni u krupnim nevoljama zadarski nadbiskup nije mogao zatomiti filološku strast. Tako je pismo i uvodnu ispriku započeo riječju »komentar«, a da bi ciljana enigmatičnost bila dramski

⁴¹ *Quid nunc tibi respondeam, Pręses dignissime? Aut quibus verbis tarditatem hanc meam excusem? Occupatum fuisse me? Quę potuit esse occupatio tanta per quam facultas non fuerit respondendi? Te obliuioni traditum a me? Quo pacto id uel a me committi uel tibi persuaderi posset? Alieniorum fuisse animum? Deum testor te mihi esse carissimum atque in dies multo effici cariorum. Quid ergo fuit? Dicamne id ego? Nempe nihil nisi vita quędam dimissa, occiosa et litterarum studiis dedita; usp. Barb. lat. 1809, str. 388-389.*

⁴² Usp. Barb. lat. 1809, str. 389, i Plin. Ep. 1,6,1.

⁴³ Usp. Barb. lat. 1809, str. 389: *Mihi non ambulanti, non quiescenti, non viridaria paranti ulla est litterarum intermissio, quippe qui quotidie lego, scribo et forte commentor aliquid ac addo quesitis.*

⁴⁴ Usp. Barb. lat. 1809, str. 389: *Quamquam nihil dictum quod non sit dictum prius i Ter. Eun. 41.*

⁴⁵ U pismu, doduše, nije naznačena godina, ali je iz sadržaja sljedećega, 430. pisma vidljivo da ne mogu potjecati iz istoga mjeseca; usp. niže u tekstu.

uvjerljivija, posegnuo je za citatom iz Plautove *Cistelarije*: »Gdje jesam, ondje nisam, a gdje nisam, ondje su mi misli.«⁴⁶

Pisma dvojice bliskih velikodostojnika od sada se vidljivo prorjeđuju. O glavnom razlogu doznajemo iz Vallaressova pisma nakon pune godine (br. 430, od 19. rujna 1461): »To što obostrano kasnimo u pisanju, i to već odavna, valja oprostiti obojici jer nijedan od nas nije imao dokolice da bi pisao.«⁴⁷ *Otium scribendi* nije donijela ni budućnost: na Zaninu molbu da se pokloni moćima sv. Šimuna odgovorio je potvrdno, ali vrlo kratko i u vremenskoj stisci – *raptim*, kako izrijeком stoji na samom kraju pisma (br. 460 od 26. svibnja 1462). Krajem studenoga javio se nešto opširnije s pomalo bizarnom molbom: budući da na proljeće namjerava otputovati u Rim, gdje će se zadržati tek nekoliko mjeseci, ne bi se volio opterećivati prtljagom pa moli Zanu ne bi li mu kako iz svojih rimskih zaliha pomogao u vezi s posteljinom (br. 475 od 30. studenoga 1462).⁴⁸ U epistolariju ne nalazimo potvrde o tome je li Zane izišao u susret toj molbi, ali sljedeće pismo iz Rima potpisao je upravo on (496 od 12. rujna 1464). Prilike su se itekako promijenile: nakon smrti Eneje Silvija Piccolominića za papu Pavla II. 30. kolovoza 1464. izabran je Mlečanin Pietro Barbo, čije se ime često zatječe na stranicama barberinskoga kodeksa. No sreća se nije osmjehnula Vallaressu, nego Zani: nakon što ga je prošle godine mletačka vlast zbog nepopularnosti povukla iz Splita, novi papa udijelio mu je na samom početku pontifikata mjesto glavnoga rizničara (*tesoriere generale*). U pismu otposlanom iz Apostolske palače Zane javlja o tom promaknuću i preporučuje Vallaressu da što prije dođe pozdraviti novoga papu. Posljednja tri očuvana pisma bave se crkvenim poslovima: Vallaressovo datirano u Rimu 15. travnja 1466. (br. 498), Zanino u Ceseni 10. lipnja 1467. (br. 499) i Vallaressov odgovor upućen iz Rima 21. lipnja 1467. (br. 500).

3.

Na Trogirana Ivana Sobotu (Sabotu, Subotića: †1467) prvi je u nas upozorio Franjo Rački 1867. objavivši pet njegovih pisama mletačkom patriciju Pietru

⁴⁶ Usp. *Barb. lat.* 1809, str. 441: *Commentariis potius quam epistulis nunc mihi tecum agendum esset*; str. 442: *ut illud Platinum [!] recte tunc dicere possem: ubi sum, ibi non sum; ubi non sum, ibi animus*, i Pl. *Cist.* 211-212.

⁴⁷ Usp. *Barb. lat.* 1809, str. 476: *Quod autem vicissim scribendi tarditate usi fuerimus et multo tempore citra, venia danda est utrique nostrum, quorum neuter in ocio scribendi fuit*.

⁴⁸ Usp. *Barb. lat.* 1809, str. 545: *Et quia Romę paucos admodum menses consumpturus sum, nulla mihi pulvinaria eo loci comportanda puto quorum mihi usus amicorum p̄sidio facilius potest parari. Eoque non inverecunde petitione huiuscemodi pulsandum te duxi, ut, si qua tibi stramariorum ac culcitrarum Romę supplex extat, cuius commodandę arbitrium habes, hoc ius commodari in me extendas.*

Morosiniju.⁴⁹ Luka Jelić je u svoj prijepis barberinskoga kodeksa uključio i jedno od šest pisama kojima se u Sobota izrijekom spominje kao pošiljalac.⁵⁰ Neovisno o Jeliću, Arnaldo Segarizzi objavio je 1905. svih tih šest pisama, očigledno u uvjerenju da je to sve što u Vallaressovu pismovniku potječe od Sobotine ruke.⁵¹

Talijanski se istraživač u svojoj publikaciji nije upuštao u precizniju dataciju, ali je upozorio kako je riječ o prijateljstvu kudikamo starijem od Vallaressova promaknuća 1450: u pet od šest pisama adresat je samo *Maffeo Vallaresso*, bez ikakva dodatka funkcije. Pomnija analiza sadržaja pokazuje da jedno pismo zacijelo potječe još s kraja četvrtoga desetljeća petnaestoga stoljeća jer se Sobota pojavljuje kao posrednik između Maffea i njegova oca Zorzija, trogirskoga kneza 1438.⁵² Jedno je pismo nastalo poslije siječnja 1443. jer se u njemu spominje smrt poznatoga kondotjera Gattamelate.⁵³ S obzirom na odlike Sobotine proze, takva preciznija datacija važna je i za cjelinu hrvatskoga humanizma jer pokazuje da već u prvoj polovici Quattrocenta zrela epistolarna latinština nije privilegij samo zapadne jadranske obale.

No, osim Ivana Sobote (*Iohannes Sobotae*) u kodeksu se u nekoliko navrata kao pošiljalac ili primalac javlja i Ivan Trogirarin (*Io. Tra.* odnosno *Io. Trag.*). Segarizzi se na tu činjenicu ni riječju nije osvrnuo, dok je Jelić na završetku svojega rada, u popisu pisama koja bi valjalo datirati, spomenuo i tri naslova u kojima se spominje Trogirarin.⁵⁴ U stvari, tih je pisama dvostruko više: Trogirarin je četiri puta autor, a dvaput adresat. Pozicija pisama u kodeksu, stilske specifičnosti, no nadasve sadržajna komplementarnost s nekima od pisama koje je objavio Segarizzi, navode nas na to da Ivana Trogirarina identificiramo kao Ivana Sobotu.

Ivan Trogirarin prvi se put pojavljuje kao pošiljalac pisma kojemu je naslovljenik *Nic. Ca.* (str. 653-654).⁵⁵ Iza te skraćenice nedvojbeno se krije Niccolò Canal (1415-1483), mletački državnik i vojni zapovjednik, višestruki veleposlanik, doktor *artium et iuris*, pokrovitelj humanista, poput Francesca Filelfa ili Paola Marsija; njegovo se ime spominje i u objavljenoj Sobotinoj korespondenciji.⁵⁶ Pismo nije datirano, točnije rečeno, datum je vjerojatno ispušten u prijepisu jer se posljednja rečenica prekida kraticom *etc.* Nakon izdašne pohvale literarnim

⁴⁹ F. R a č k i, »Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina«, *Rad JAZU* 1, Zagreb, 1867, str. 151-155.

⁵⁰ L. J e l i ć, nav. dj., str. 44-45.

⁵¹ A. S e g a r i z z i, »Sei lettere di Giovanni Sobota«, *Pagine istriane* 3 (1905), str. 55-59.

⁵² Riječ je o petom pismu: S e g a r i z z i, nav. dj., str. 57-58.

⁵³ Usp. drugo pismo: S e g a r i z z i, nav. dj., str. 57.

⁵⁴ L. J e l i ć, nav. dj., str. 94.

⁵⁵ Pismo inače nosi broj 540, no s obzirom na to da pri kraju kodeksa numeracija pisama prestaje, a i da se izbjegnju nesporazumi s Jelićevim brojevima, Trogirarinovu korespondenciju označavat ćemo samo brojevima stranica.

⁵⁶ Usp. M. K i n g, nav. dj., str. 347-348, i A. S e g a r i z z i, nav. dj., str. 57 (4. pismo) i bilj. 2.

kvalitetama Canalova pisma, doznajemo pravi razlog dopisivanja: mletački patricij zamolio je Trogirana da mu pokloni jednoga jastreba, očigledno za potrebe lova. Ivan obećava da će grabljivicu za koji dan osobno dostaviti i moli Canala da ga preporuči pravniku »gospodinu Zahariji« i »gospodinu An. V.« Ponovno je riječ o osobama koje poznajemo iz tiskanih Sobotinih pisama,⁵⁷ a da je riječ o Zachariji Trevisanu i Andrei Venieru doznajemo i iz prvog od dvaju pisama Ivana Trogirana Maffeu Vallaressu.⁵⁸

To pismo zapravo je drugi dio nedatirana para pisama koji započinje kratkim Vallaressovim javljanjem (*M. ad Io. Trag.*, str. 659-660), u kojem se pošiljalac prvo ispričava zbog zastoja u dopisivanju, a potom ljubazno otklanja Trogiratinovu molbu da u opsežnijem tekstu komemorira neke važne događaje. Riječ je, tvrdi, o stvarima koje ne zaslužuju da budu opisane, i da bi podvukao svoju odlučnost, poseže za citatom iz Horacijeva *Pjesničkog umijeća*.⁵⁹ Trogiratin u svojem odgovoru (*Io. Trag. M. D. sal. pl. dicit*, str. 660-661) otkriva da je riječ o nekim vojnim akcijama pod Vallaressovim zapovjedništvom i brani se da ga je na pisanje poticao iz iskrena poštovanja i radi vlastita čitalačkog užitka. I on pri tome, da bi ostavio snažniji dojam, traži potporu u klasičnom latinskom frazariju.⁶⁰ Iako bez oznake vremena i mjesta, pismo se može datirati po tome što se u njemu spominje vojna ekspedicija uzvodno Padom pod vodstvom admirala Pietra Loredana (†1439), koji je za vrhovnoga vojnog zapovjednika imenovan 1438; ovaj segment korespondencije pripada stoga najvjerojatnije jesenskim mjesecima te iste godine. Političkom povjesničaru bit će zacijelo najzanimljivije to što Trogiratin, gotovo dva desetljeća otkako je njegov rodni grad pod mletačkom vlašću, rat koji Republika vodi ne doživljava kao svoj pa Vallaressu spontano govori o »neprijatelju Tvoje države« (str. 661).

U Trogiratinovu se odgovoru kao ključni informator o Loredanovoj ekspediciji spominje *ornatissimus Bar. Maur.* Njegovo pismo i Trogiratinov odgovor sačuvani su u zbirci, dva lista nakon spomenute prepiske s Vallaressom (*Bar. Maur. Io. Trag.*, str. 665-666; *Io. Trag. Bar. Maur.*, str. 667-668). *Bar. Maur.* je *Barbonus Maurocenus*, Barbone Morosini, vršnjak Vallaressov, rođen oko 1414, *doctor artium* (1434) i *utriusque iuris* (1442), poslanik u Bologni, Firenci, Napulju, Rimu; nije nevažno da se i on 1450. pojavljuje kao *conte* u Trogiru. Suvremenici ga višestruko hvale zbog uravnotežena spoja visoke učenosti i predana služenja domovini. Dok je boravio u Napulju, sudjelovao je u radu tamošnjega humanističkoga kruga, pa je upravo on ponio u Veneciju prijevod Platonovih *Zakona* koje je Georgije iz

⁵⁷ Usp. A. S e g a r i z z i, nav. dj., str. 58 (5. pismo).

⁵⁸ Usp. *Barb. lat.* 1809, str. 661 i niže u tekstu.

⁵⁹ Usp. *Barb. lat.* 1809, str. 660: *Reliquum est ut non expectes a me quod ego non sum prestiturus, et maxime cum res non sit digna scriptis; parturient montes, nascetur ridiculus mus*, i Hor. AP 139.

⁶⁰ Usp. *Barb. lat.* 1809, str. 660: *Quare rogas me ne abs te petam id quod prestiturus non es. Maphee prestantissime, testor me nunquam te hortatum [!] fuisse ad illam palestram, in qua, ut aiunt, et oleum et operam perdidisses, sed ad illam ipsam, que et egregie virtuti tue esset dignissima et mihi voluptatem attulisset*, i Pl. *Poen.* 332; Cic. *Ad fam.* 7,1,3.

Trapezunta posvetio Francescu Barbaru.⁶¹ U Vallaressovu epistolariju Barboneovo se ime često zatječe, a o njegovu posebnom položaju najbolje govori to što cijela zbirka otpočinje upravo njegovim pismom, čestitkom Vallaressu na nadbiskupskom imenovanju.

Morosinijevo pismo pokazuje da je sa Sobotom bio u vrlo prisnim odnosima. O tome svjedoči ne samo šaljiv ton pritužbe zbog nepisanja (*si ... litteras scribere nequeas, litteram saltem ... ad me queso mittas*: str. 666) nego i molba da mu pomogne oko rješavanja gorućega problema u kućanstvu: hitno bi mu trebala sluškinja, a po mogućnosti i mlađi sluga. Iz pisma doznajemo i to da u Padovi hara smrtonosna epidemija pa se Morosini morao povući u Veneciju.

U svojem odgovoru Sobota pokazuje punu spremnost da pomogne prijatelju. U pogledu započetih ratnih operacija ponavlja istovjetnu »političku nekorektnost« iz pisma Vallaressu izražavajući zadovoljstvo činjenicom da je Loredan navalio na »neprijatelja *Tvoje države*«, da je »na čelu *Tvoje mornarice*« te da će »neprijatelju *Tvoje države*« više trebati štiti nego mač (str. 668). Dodatno uporište za dataciju nudi sam kraj pisma u kojemu Sobota tvrdi da bi rado čuo što su »Grčići dogovorili sa Svetim Ocem« (*quidve illi Greculi cum maximo pontifice fecerint perlubens audirem*). Nema sumnje da se pitanje odnosi na jedan od najvažnijih događaja u pontifikatu Eugenija IV, takozvani koncil ujedinjenja u Ferrari, na kojem su od 9. travnja 1438. sudjelovali i grčki biskupi i teolozi. Na mikrostilističkoj razini vrijedi upozoriti na rijedak plautinizam *perlubens*, koji se zatječe i u jednom pismu očuvanom pod Sobotinim imenom.⁶²

Posljednje neobjavljeno pismo Ivana Trogirana *alias* Ivana Sobote Maffea Vallaressu u zbirci neposredno prethodi prvom od šest pisama koje je objavio Segarizzi. Iako je datirano samo danom i mjesecom (15. srpnja), nema sumnje da je riječ o 1438. jer se u njemu tematizira padovanska epidemija iz netom spomenutoga Morosinijeva pisma. Kronološki pismo prethodi petom pismu u Segarizzijevu izdanju, koje na taj način postaje u dijelovima razumljivije, uz dodatnu potvrdu datacije. Ono čime se pismo odlikuje jest gotovo kulturni odnos prema humanističkoj zajednici (*florentissimus ... litterarum ordo; ex nostra disciplina ... viri*). Njegovu etičku okosnicu čini parafraza Ciceronove sentencije prema kojoj čovjek nije rođen samo za sebe, nego i za domovinu i bližnje (Cic. *De fin.* 2,14,45); kao citatna potpora poslužio je i dio stiha iz Vergilijeve *Eneide* (1,199).

Tekst je dovoljno kratak i važan da ga možemo donijeti u cijelosti:

Io(hannes) Trag(uriensis) suo suavisssimo M(apheo) V(allaresso) sal(utem)

Heri vesperi humanissimę tuę litterę mihi oblatę fuerunt: quas sane tanta cum voluptate lectitavi ut, etsi ea tempestate febris dolore aliquantisper

⁶¹ Za temeljne biobibliografske podatke usp. M. K i n g, nav. dj., str. 408.

⁶² Usp. A. S e g a r i z z i, nav. dj., str. 57 (3. pismo), i Pl. *Trin.* 780; 1041. Isti pridjev rabi Ivan i u pismu Vallaressu u srpnju iste godine; usp. niže u tekstu.

commoverer, lectis tamen tuis suauissimis litteris non parum ex illo merore me vendicavim. [!] Quod autem scribis te magna /676/ letitia affectum quod Tragurium diis continue secundis venerim: id crede mihi ob singularem tuam in me humanitatem etiam te tacente mihi persuasum erat. Ego vero et tibi abscenti congratulor et mihi ipsi gaudeo ac serio triumpho, quum intellexi te ab illis turbulentissimis Patavinis rebus abesse nec salutem tuam illis gravissimis periculis obiectare. Scis enim me sepe numero crebro sermone usurpare te non solum tibi natum esse, verum et patrię, parentibus et amicis. Pluribus verbis te hortarer ut in hac sententia persisteres, nisi pro tua innata prudentia confiderem te ita facturum ut fortem virum decet. Scribis etiam rem nostram totumque litterarum ordinem dirruptum ac prostratum esse, qui superiori tempore adeo florentissimus erat ut ad eius maiestatem, gloriam ac dignitatem nihil addi posse videbatur. Dabit Deus his quoque finem! Scribis etiam plures ex nostra disciplina viros illo execrando morbo esse consumptos, sed eos non nominas; qua ex re perlubens nomina eorum scire vellem. Reliquum est ut mihi significes quo in loco sit elloquentissimus M. Donato ceterique illi patritii viri. Clarissimum iuris consultum dominum Andream Ven(erium) scio Venetiis in presentiarum esse. Cui si me diligentissime commendabis, mihi pergratum erit. Vale tu qui legis, et ama me mutuo amore. Die X. et quinta Iulii.

Ivan Trogiraniin pozdravlja svojega premiloga Maffea Vallarassa.

Jučer navečer dobio sam Tvoje preljubezno pismo. Čitao sam ga s toliko užitka da sam se, iako me u to vrijeme pomalo mučila groznica, nakon čitanja Tvojega premiloga pisma i te kako oporavio od te boljetice. Pišeš da si se obradovao što me pri povratku u Trogir stalno pratila Božja pomoć: vjeruj mi, i da ništa nisi rekao, zbog tvoje jedinstvene naklonosti prema meni bio bih u to uvjeren! Sa svoje strane, ja Ti ovako u odsutnosti čestitam, radujem se i istinski sam oduševljen jer sam razabrao da si daleko od prestrašnih padovanskih nevolja i da svoj život ne izlažeš tim preteškim pogiblima. Znaš da sam često posvuda govorio da Ti nisi rođen samo za sebe, nego i za domovinu, roditelje i prijatelje. S više bih Te riječi hrabrio da ostaneš pri takvu razmišljanju kad ne bih vjerovao da ćeš, u skladu sa svojom urođenom mudrošću, postupiti onako kako hrabru mužu dolikuje. Pišeš također da je naš trud razbijen i razoren, kao i cijela književna družba, koja je u prethodnom vremenu bila u tako blistavu cvatu da se činilo kako se njezinoj veličanstvenosti, slavi i dostojanstvu ništa ne može pridodati. »I ovo okončati Bog će!« Pišeš i da je više ljudi iz naše sljedbe umrlo od te proklete bolesti, ali ih ne imenuješ; stoga bih vrlo rado htio znati njihova imena. Preostaje još da mi javiš kako je vrsni govornik Marco Donato i ostala gospoda patriciji. Znam da je presvijetli gospodin pravni znalac Andrea Venier sada u Mlecima. Ako me s osobitom pomnjom njemu preporučiš, bit će mi vrlo drago. Čitajući ovo budi pozdravljen i ljubi me uzajamnom ljubavlju! Petnaestoga srpnja.

4.

Na stranicama koje su prethodile pokušali smo na trima primjerima pokazati zašto je Vallaressov epistolarij važan za razumijevanje povijesti *studia humanitatis* na hrvatskoj obali Jadrana. Bez obzira na staleške, zavičajne ili etničke razlike, u svakoga od Vallaressovih korespondenata mogla se uočiti tipična humanistička skrb za oblikovanje jezične poruke, koja varira od prigode do prigode, ali uvijek ostaje zamjetna. Po nadbiskupovu nalogu u Zadru se prepisuju važni tekstovi antičkoga latiniteta; na pragu Gutenbergove ere uz pisma se redovno razmjenjuju i rukopisi pa se *commercium litterarum* i *commercium codicum* često i ne mogu međusobno odijeliti.

Da su čitanje klasika i pisanje nerazdvojan posao, u svojim pismima dobro ilustrira upravo zadarski nadbiskup. On je osviješteni epistolograf koji uz pisma stavlja žanrovske odrednice (npr. *consolatoria*, *commendaticia*), kritičke opaske (npr. *bona*, *elegans*), a u svoju zbirku uvrštava i tuđa pisma – i to ne samo prijatelja poput Morosinija ili Sobote nego i paradigmatične sastavke uglednih suvremenika s kojima očigledno nije bio u bliskom kontaktu.⁶³ Na trajnu zaokupljenost klasicima najzornije upućuju česti citati, i to nerijetko iz djela za koja uzgred doznajemo da su nadbiskupu i njegovim prijateljima upravo postala dostupna, poput Terencijevih ili Horacijevih komentara. Ti citatni medaljoni jesu, dakako, i dio ornata, u njima se reflektira želja za estetizacijom svakoga oblika jezične djelatnosti, no za čvrstu jezgru humanista oni su i izraz iskrena uvjerenja da se stvarnost najbolje može tumačiti jedino pozivanjem na drevne tekstove. Ono što površnom modernom promatraču može izgledati kao razmetanje učenošću ili zamorno intertekstualno nadmudrivanje, za Vallaressa i njegove korespondente temeljni je oblik orijentacije u izvaknjiževnoj svakodnevicu.

Ta filološka vizura zbilje očituje se u barberinskom kodeksu na mnogim mjestima, no možda najzornije u pismima o naoko običnim, administrativnim poslovima kojima je kao crkveni poglavar Vallaresso svakodnevno bio izložen. Nije tajna da je nadbiskup imao problema s domaćim klerom, no zacijelo je najdalje otišao u sporu s opatom Sv. Krševana Deodatom Venierom (1459-1488), na kojega se gorko požalio u pismu Paolu Barbu u svibnju 1461. Svoju žestoku reakciju pokušao je objasniti početnim stihom Juvenalovih *Satira*, da bi na kraju zaključio kako u dalmatinskim gradovima nijedan prelat ne može mirno živjeti.⁶⁴ Dva mjeseca poslije opat se ponovno javlja u Vallaressovu pismu, i to pod svojim hrvatskim imenom Bogdan (br. 427, str. 461-467). Njegove mane sada

⁶³ Usp. npr. pisma Antonija Beccadellija (Panormite) Poggiu i Poggia Beccadelliju, str. 680 i 687.

⁶⁴ Usp. L. Jelčić, nav. dj., str. 88: *Semper ego auditor tantum numquamne reponam?* (Iuv. 1,1), i str. 90: *Nullus est praelatus in civitatibus Dalmatiae cui pacifice vivere datur: omnium sive corpus, sive anima et honos nomenque decus carpitur, laceratur et molesatur.*

se izjednačuju s manama naroda kojemu pripada: prema nadbiskupovim riječima Bogdan je najniži djelić dalmatinske svjetine (*pars infima Dalmatię [!] plebis*), a sami Dalmatinci »grub soj ljudi, rođen i odgojen na grubim i krševitim mjestima, lažljiv, lukav ... neupućen u pravo i slobodna umijeća, dalek i gotovo stran svakoj vrlini« (str. 462). Dokaz za takvu neugodno obuhvatnu tvrdnju potrudio se pronaći u rimskih klasika, Cicerona i ponovno Juvenala. Nadbiskup je očito bio vrlo ljut jer je ionako oštar Ciceronov citat pojačao: dodao je Dalmatincima jedan negativan atribut, pa su postali ne samo ratoborni (*bellicosi*) nego i buntovni (*seditionosi*),⁶⁵ a u Juvenalovim je stihovima umjesto opasnog trojstva: Hispanci – Gali – Iliri, dvaput spomenuo Gale, i po cijenu da pokvari metar.⁶⁶ Koliko mu je bilo stalo da se takav njegov sud uoči svjedoči rubna bilješka: *nota viciosum genus Dalmaticorum* (str. 462).

Ako se u prethodnom slučaju i može pomišljati o ishitrenoj reakciji prelata koji se u nesklonom okruženju filologijom poslužio za političke ciljeve, Vallaressovo zauzimanje za Nikolu Modruškoga potvrđuje da je za njega antička pisana baština doista univerzalno hermeneutičko sredstvo koje je djelotvorno i u najdelikatnijim situacijama. Epizoda o Nikolinu zatočeništvu 1462. kod krbavskih knezova Kurjakovića poznata je u historiografiji više od stoljeća, a na nju je u opsežnoj studiji iz nove perspektive podsjetio i Mislav Elvis Lukšić.⁶⁷ U dosadanjem je istraživanju s razlogom istaknuto da je Vallaresso kao posrednik imao malo slobodnoga prostora pa je stoga Nikoli savjetovao pomirbeno ponašanje i uglavnom se ograničio na to da ga pokuša utješiti. Upravo u toj dimenziji Vallaressova pisma ostao je neuočen jedan karakteristični detalj. Kao što smo već često imali prilike vidjeti u nadbiskupovu epistolariju, i ovdje je udarni savjet, poziv na to da se i u zlu zadrži dobro raspoloženje, ostavljen za sam kraj pisma. Riječ je o stihu iz Plauta, ali ne bilo kakvu: Vallaressov citat dio je replike kojom se u komediji *Sužnji* stražar obraća zatočeniku pozivajući ga da ne nariče i ne roni suze.⁶⁸ Mjesto nipošto nije nasumce odabrano, kao što je sasvim sigurno da je zadarski nadbiskup pretpostavljao da će Nikola Modruški lako prizvati u sjećanje cjelovit kontekst izvornika. Nemamo nikakvih podataka o tome koliko je takva *consolatio philologica* bila djelotvorna, imamo pravo dvojiti i o njezinoj primjerenosti, ali fanatična vjera u vrijednost antičke književne baštine pokazuje zašto je mletački patricij na stolici Feliksovih nasljednika važan i kao svjedok i kao sudionik širenja humanističkoga pokreta na hrvatskoj obali Jadrana.

⁶⁵ Usp. Cic. *Ad Fam.* 5,11,3: *Dalmatis di male faciant qui tibi molesti sunt! sed, ut scribis, brevi capientur et illustrabunt res tuas gestas; semper enim habiti sunt bellicosi.*

⁶⁶ Usp. Iuv. 8, 116-117: *horrida vitanda est Hispania, Gallicus axis / Illyricumque latus.*

⁶⁷ Za dva Vallaressova pisma i njihovu sudbinu u domaćoj i inozemnoj historiografiji usp. M. E. L u k š i ć, nav. dj., str. 107 i d. te str. 127-134.

⁶⁸ Usp. *Barb. lat.* 1809, str. 198: *Velim tamen ut illud Plautinum animo Tuo succurrat, ut videlicet in re mala bono utare animo, i Pl. Capt. 202: in re mala animo si bono utare, adiuvat.*

Dar ko Novaković

THE CORRESPONDENCE OF ARCHBISHOP MAFFEO VALLARESSO
AS SOURCE FOR THE HISTORY OF CROATIAN HUMANISM

Venetian patrician Maffeo Vallaresso became archbishop of Zadar in 1450, remaining in office until the end of his life in 1494. As well as having this half-century-long role in the life of the church in Zadar, Vallaresso was witness to and participant in the expansion of the Humanist movement on the eastern shores of the Adriatic.

We meet Vallaresso's name in the manuscript catalogues of the libraries in Bologna, Venice, San Daniele de Friuli and the Vatican. The biggest and without doubt the most important codex with his writings lies in the Apostolic Library (*Barb. lat.* 1809/XXIX 153/). Attention was drawn to this manuscript, which contains the archbishop's extensive correspondence during his time in Croatia, more than a century ago by distinguished ecclesiastical historian and archaeologist Msgr Luka Jelić (*»Regestum litterarum zadarskoga nadbiskupa Mafeja Vallaressa /1449-1496 god./«*, *Starine JAZU XXIX*, Zagreb, 1898, pp. 33-94). In this paper Jelić, partially integrally and partially with considerable abridgements, published more than a fifth of the letters, mainly from the first two hundred pages. He was convinced that Vallaresso's letterbook was »a mirror of public and private life in Dalmatia during the second half of the 15th century«, and intended to publish it whole. Although he lived almost another quarter of a century, for reasons we can only guess at, he did not succeed in this. Giuseppe Zippel published three letters to Vallaresso by Šimun Dubrovčanin, chaplain of Cardinal Pietro Barbo, from the days immediately preceding Barbo's election as pope, when he took the name Paul II. Two Vallaresso's letters related to the liberation of Bishop of Modruš Nikola were published by Giovanni Mercati, subsequently also by Mislav Elvis Lukšić.

We find in Vallaresso's correspondence letters addressed to very well known persons such as – for illustration only, and restricting the list to the first four letters of the alphabet - Ermolao Barbaro the Elder (1410-1471), Francesco Barbaro (1390-1454), Marco (1420-1491), Niccolò (1420-1462), Paolo (1416-1462) and Pietro Barbo (the future Pope Paul II, 1417-1471), Candiano Bollani (1413-1478), Fantino Dandolo (1379-1459), Domenico de' Domenichi (1416-1478). This paper investigates Vallaresso's correspondence with two Italian (Venetian) Humanists: with Lauro Quirini (about 1420 – between 1475 and 1479) and Lorenzo Zane (1429-1484) and the only Croatian Humanist, Ivan Sobota (? – 1467).

The correspondence with Quirini belongs to the very beginning of the archbishop's period of office (1451-1453) and shows Vallaresso to be a philologically well-versed prelate and an impassioned collector of manuscripts. The two Humanists exchanged commentaries on authors of Antiquity: of Pseudo-Acron on Horace, Pseudo-Cornutus on Persius, Donatus' commentaries on Terence, Victorinus' commentaries on Cicero's *De inventione* (*Ars vetus*), of Asconius Pedianus on Cicero, and an anonymous commentary on Juvenal. Vallaresso was

also interested in contemporary philological work, and asked Quirini to find out if it was true that Lorenzo Valla had written a commentary on Cicero's speeches and Quintilian's declamations.

Lorenzo Zane, archbishop of Split, 1452-1473, appears as recipient or sender on 34 letters in the Vallaresso collection, covering the period from the beginning of 1456 to the middle of 1467. Both correspondents show that they are impressively well-read in the writers of Antiquity, with allusions to, paraphrases and quotations from, Cicero, Persius, Seneca, Suetonius, Livy, Juvenal, Plautus, Horace and Pliny the Younger. Reference to an ancient authority had no mere ornamental function but was often a concluding proof. It can also be seen from the letters that these two writers exchanged manuscripts.

It was Franjo Rački in 1867 who first drew attention to Ivan Sobota (or Sabota), publishing five of his letters to the Venetian patrician Pietro Morosini. In his transcript of the Barberini codex, Luka Jelić included one of the six letters in which Sobota is expressly mentioned as sender. Independently of Jelić, Arnaldo Segarizzi published in 1905 all six letters, clearly convinced that this was all that in Vallaresso's letterbook derived from the hand of Sobota. Although he did not embark on any precise dating, the Italian researcher did say that this was a friendship that predated Vallaresso's advancement in 1450: in five of the six letters, the recipient is only *Maffeo Vallaresso*, without any mention of his office.

More attentive analysis of the contents shows that one letter certainly derived from the end of the 1430s, for Sobota figures as mediator between Maffeo and his father, Zorzi, rector of Trogir, in 1438. One of the letters was written after January 1443, for it refers to the death of the well-known *condottiere* Gattamelata.

But apart from Ivan Sobota (*Iohannes Sobotae*), »Ivan of Trogir« (*Io. Tra. or Io. Trag.*) also appears several times in the codex as either sender or recipient. Segarizzi does not have a word to say of this, while Jelić at the end of his work, in the list of letters that should be dated, mentioned three titles in which the Trogir man was mentioned. In fact, there are twice as many of these: the Trogir man was the author of four, and the addressee of two. The position of the letters in the codex, the stylistic features and above all the complementarity of the contents with some of the letters published by Segarizzi lead us to identify Ivan of Trogir with Ivan Sobota.

Vallaresso's correspondence is an important source for the understanding of the history of the *studia humanitatis* on the Croatian coast of the Adriatic. Irrespective of differences in their estates, home ground or ethnicity, in Vallaresso's correspondents it is easy to see the typically Humanist concern for the shaping of the linguistic message. In Zadar, important texts of ancient Latin writers were copied out at the order of the archbishop; on the threshold of the Gutenberg era, manuscripts were regularly exchanged with the letters, and *commercium litterarum* and *commercium codicum* can often not easily be distinguished from each other.

Key words: Maffeo Vallaresso, epistolography, *studia humanitatis*, Croatian Humanism, Lauro Quirini, Lorenzo Zane, Ivan Sobota